

Velimir Bugarin

NACIONALIZAM U 19. STOLJEĆU

UVOD

Devetnaesto stoljeće obilježeno je pokretima za oslobođenje malih naroda od imperijalnih sila. To je vrijeme početka nastajanja nacija i nacionalnih država, vrijeme je i ujedinjenja pojedinih naroda. U ovom članku pokušat ću objasniti uzroke nacionalizma u 19. stoljeću te njegove posljedice. Jezik je bio jedan od ključnih elemenata pri stvaranju nacionalizma i nacija, stoga ću prikazati kako je tisak utjecao na društvene i povijesne prilike pojedinih naroda tijekom njihovog oslobađanja od imperijalnih sila.

JEZIK KAO PREDVORJE NACIONALIZMA

Da bi razumjeli nastanak nacionalizma i nacije, najprije se mora razumjeti preduvjete koji su doveli do njihovog nastanka. Bitno je napomenuti da u to vrijeme ne postoje nacije i nacionalne države u današnjem smislu riječi. Postoje multietničke i multikonfesionalne države s vladarom na čelu. To je slučaj na primjeru Osmanskoga carstva, Austro-Ugarske, Velike Britanije, Španjolske te Nizozemske s pripadajućim kolonijama. Sve te države sastojale su se od različitih naroda, konfesija i autonomnih područja. U određenom trenutku one su dosegle svoj vrhunac. Zatim je uslijedio njihov pad, odnosno njihovo rastapanje. Nacionalizam i nacionalni pokreti najprije se javljaju kao tipičan europski fenomen. Svoj vrhunac nacionalizam doživljava u drugoj polovici 19. stoljeća. Tada, prema Andersonu, nacionalizam postaje izvozna roba, predmet oponašanja te model za uspostavu nacionalne države.

Protureformacija je potakla kratkotrajan preporod tiska na latinskome jeziku, ali sredinom 17. stoljeća taj pokret pomalo odumire. On je za sobom ipak ostavio knjižnice prepunjene revnosnim katolicima. Istovremeno, zbog nedostatka novca u cijeloj Europi, nakladnici se sve više bave mišlju o tisku i prodaji jeftinih izdanja na narodnim jezicima. Zahvaljujući naporima humanista da ožive književnost pretkršćanske antike, omogućeno je njezino širenje, pri čemu tisak tih dijela utjecao na latinski jezik, koji je doživio određene promjene. Književna dijela su se sve više pisala narodnim jezicima, a latinski je potisnut i iz administracije. Tiskarski kapitalizam je koristeći jeftina popularna izdanja brzo stvorio novu široku publiku, ponajviše među trgovcima i ženama koji slabo poznaju latinski. U multietničkim državama jezik je bio poput "oružja" koje je čini razlike među građanima.

Tiskani jezici postavili su temelj nacionalnoj svijesti na tri različita načina.

Stvorili su unificirana polja razmjene i komunikaciju ispred latinskoga, kao i iznad vernakulara. Govornici velikoga broja različitih francuskih, engleskih ili španjolskih vernakulara, kojima je bilo teško ili možda čak nemoguće sporazumjeti se u razgovoru, mogli su se tada razumjeti zahvaljujući papiru i tiskanim knjigama. U tom procesu postupno se gradila svijest stotina tisuća ili čak milijuna ljudi unutar jednog jedinstvenog jezičnog područja, pa tako i s obzirom na činjenicu da mu pripadaju zajedno s još tisuću ili milijun ljudi. Čitatelje je tisak međusobno povezivao, približavao je jedne s drugima na sekularan, pojedinačno vidljiv te katkad i nevidljiv način – tvoreći tako zametak nacionalno zamišljenih zajednica. To "kapitalističko tiskarstvo" dodatno se učvrstilo tiskom na narodnim jezicima, što je vremenom doprinosilo stvaranju predodžbi o drevnosti pojedinih naroda.

To je bilo veoma značajno u subjektivnom poimanju nacije. Za vladavine Luja XIV Francuzi su imali hrabrosti smatrati se kulturno vrijednim modelom, čak i do te mjere da svoj jezik i kulturu postave rame uz rame s antičkom. Ostatku Europe nametali su upravo taj stav, smatra Auerbach, ukoliko je kultura bila njihovo pravo utočište, a ne jezik.¹

O rođenju mađarskoga nacionalizma Paul Ignotus piše kao o događaju “koji se zbilo dovoljno nedavno da bi mu se mogla odrediti točna godina: 1722.” – ista ona kada je svestrani mađarski pisac György Bessenyei objavio svoja “nečitljiva djela”.² Bessenyieva *magna opera* trebala su dokazati da je mađarski jezik prikladan za pisanje najvažnijih književnih vrsta.³ Nove poticaje dala su opsežna izdanja Ferenc Kasinczyja, oca mađarske književnosti, te premještanje sveučilišta iz provincijalnog gradića Trnave u Budimpeštu. Prvi politički izraz mađarskoga nacionalizma, s obzirom na odluku cara Josipa II iz 80-ih godina 18. stoljeća, bila je reakcija na zahtjev da se umjesto latinskoga jezika u sve službe njihove imperijalne administracije kao prvi uvede njemački jezik. To su neprijateljski dočekali pripadnici mađarskoga plemstva, budući da se u te svrhe do tada koristio pretežno latinski jezik. Povlašteni slojevi bojali su se da će pod tako usmjerenom centralizacijom, kojom su dominirali imperijalni njemački birokrati, oni izgubiti svoje sinekure. Blagi porast broja pismenih, širenje mađarskoga jezika tiskom, te razvoj malobrojne i veoma energične liberalne inteligencije, davalo je poticaj razvoju pučkoga mađarskoga nacionalizama. On je bio koncipiran na osnovama drugačijim od nacionalizma iz redova plemstva. Taj pučki nacionalizam, kojem je simbol bio Lajos Kossuth, doživio je trenutak slave u revoluciji iz 1848. godine. Revolucionarni režim tom prilikom otarasio se imperijalnih guvernera koje je imenovao Beč, a ukinut je i navodni “Ur-mađarski feudalni sabor plemićkih grofovija”. Reforme su objavljene da bi se ukinulo kmetstvo i status izuzeća od poreza, što je do tada uživalo plemstvo. Uz sve to, odlučeno je da su svi govornici mađarskoga jezika Mađari, te da svaki Mađar mora govoriti mađarskim jezikom, što je dotad bio slučaj samo s nekim Mađarima.

U Norveškoj, u kojoj se unatoč posve različitom izgovoru dugo vremena pisalo istim jezikom kao i u Danskoj, nacionalizam se pojavio istovremeno kad i norveška gramatika, dakle 1848. godine te dvije godine kasnije i rječnik Ivara Aasena (1850.g.). Ta djela pružila su odgovor na zahtjev o posebnom norveškom jeziku te su istovremeno poticala njegovo ostvarivanje putem tiska. Potkraj 19. stoljeća tu pronalazimo afrikanerski nacionalizam predvođen burskim pastorima i literatima. Oni 70-ih godina 19. stoljeća uspijevaju pretvoriti lokalni nizozemski *patois* u književni jezik. Nazvali su ga ne-europskim imenom, a Maroniti i Kopti, koji su prema nekim autorima bili proizvod Američkoga koledža u Beirutu te Jezuitskog koledža Sv. Josipa, najviše su pridonosili preporodu klasičnoga arapskoga te širenju arapskoga nacionalizma u Norveškoj.

Začeci turskoga nacionalizma očitovali su se pojavom “živahne tiskare” te jezika vernakulara u Carigradu 70-ih godina 19. stoljeća.⁴ Tada je započelo odbacivanje otomanskoga dinastičkoga jezika kojim su pisani službeni dokumenti, a u kojem se kombiniraju elementi turskoga, perzijskoga i arapskoga jezika.

1. Mimesis, str. 343.

2. Živio je u Beču i bio pripadnik tjelesne straže Marije Terezije.

3. Paul Ignotus (str. 44., Hungary): “To je i dokazao, ali njegova je polemika bila ubjedljivija od estetske vrijednosti primjera koje navodi.” No, treba napomenuti i da se taj odlomak pojavljuje u dijelu naslovljenom “The Inventing of the Hungarian Nation” koji počinje rečenicom: “Nacija je rođena kada nekoliko ljudi odluči da to bude”.

4. Khon, *the Age of Nationalism*, str. 105-107.

Nakon što se vratio s petogodišnjeg studija u Francuskoj, Ibrahim Sensi osnovao je prve novine na turskom jeziku. Već 1876. godine u Carigradu izlazi sedam dnevnih listova na turskom jeziku.

U Petrogradu se tijekom 18. stoljeća sporazumijevalo francuskim jezikom. Nakon Napoleonove invazije grof Sergej Uvarov iznio je u svom službenom izvješću 1832. godine stav, da bi se Carstvo moralo temeljiti na trima načelima: autokraciji, pravoslavlju i nacionalnosti. Za vladavine Aleksandra III (1881 - 1894.) rusizacija je postala službenom dinastičkom politikom. Godine 1887. ruski jezik proglašen je obveznim jezikom za podučavanje u svim državnim školama i na sveučilištima.

U sjevernoj Hrvatskoj 1820-ih godina ojačao je sloj tradicionalne *honoratske* plemićke i građanske elite, čemu je pogodovala konjunktura žitne trgovine u vrijeme grčkog ustanka (1821-1829.) te rusko-turski rat zbog kojeg su bili zatvoreni Bospor i Dardanele. Spriječen je dovoz ukrajinskoga žita na europsko tržište te je istovremeno povećana potražnja za hrvatskim i ugarskim žitom. Tako je u sjevernoj Hrvatskoj ojačao sloj koji je mogao ponijeti nacionalni pokret. Oko 1830. godine u Hrvatskoj se pokazuju prvi simptomi veće dinamike političkoga života te promjena u redovima politike plemstva. Na osnovi zaključaka Hrvatskoga sabora iz 1827. godine u kojima se tražilo potpisivanje prava Kraljevstva te njihova obrana na temelju novih argumenata, oblikovana je prva preporodna jezgra koja će nacionalnu ideju staviti u temelj svoga političkoga djelovanja. Knjižica protonotara Kraljevstva Josipa Kuševića o municipalnim pravima (djelo *De municipalibus juribus et statutis Regnorum Dalmatiae et Slavoniae*) otisnuta je 1830. godine u sklopu defenzivne politike hrvatskoga plemstva. U "Dissertaciji" grofa Janka Draškovića iznesen je politički program uoči zasjedanja Hrvatskoga sabora 1832. godine. To djelo bilo je namijenjeno hrvatskim nuncijima u Ugarskome saboru. Tu je iznesen odmak od dotadašnje defenzivne politike, čime je označen početak jedne aktivne politike hrvatskoga plemstva. Istodobno u javnom životu istaknula se skupina pripadnika mlade generacije pučkoga i plemićkoga podrijetla s Ljudevitom Gajem na čelu. "Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja" iz 1830. godine najavila je "njezin" nastup u političkom i jezičnom smislu. Početni stih Gajeve pjesme *Još Horvatska ni propala dok mi živimo*, izražava aktivistički duh te skupine. U političkom djelu svog programa Drašković je iznio zahtjev za većom samostalnošću Hrvatske spram Ugarske. Program ujedinjenja trojedine kraljevine proširio je težnju ujedinjenja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te uključivanje Istre, slovenskih zemalja i Bosne. U Gajevoj pjesmi iznesen je program preporodene i obnovljene Hrvatske, koji je poput Draškovićevoga "kraljevstva Iliričkoga" u preporod uključilo Istru te Bosnu. Dok je Drašković isticao štokavštinu kao osnovu hrvatskoga jezika, Gaj je nastavljao tradiciju starijih hrvatskih jezikoslovaca do Vrhovčeva kruga, koja je težila objedinjavanju elemenata svih hrvatskih narječja u jedan književni jezik. Otpor mađarskim političkim i nacionalnim pretenzijama u Hrvatskoj bio je njihova zajednička okosnica. Na poticaj preporodne jezgre 1835. godine, pokrenute su *Novine* i *Danica*. Godine 1836. provedena je grafijska i jezična reforma, uvedena je jedinstvena grafija i jedinstveni standardni jezik.

U 18. stoljeću jezik države u današnjoj Finskoj bio je švedski. Nakon ujedinjenja tog područja s Carskom Rusijom 1809. godine, službeni jezik postao je ruski. No, *buđenje* interesa za finski jezik i finsku umjetnost, koji je prvi put izražen krajem 18. stoljeća u tekstovima napisanim na latinskom i švedskom, potkraj 1820-ih godina sve više očitovao se u djelima na vernakularu.⁵ Vođe razbuktanoga finskoga nacionalnoga pokreta bile su osobe čije zanimanje je u tijesnoj vezi s jezikom: pisci, nastavnici, pastori i pravnici.

5. Kemiläinen, Nationalism, str. 208-215.

U 19. stoljeću Njemačka je bila podijeljena na trideset i devet država kojima su upravljale njemačke vlade, pa se proces stvaranja njemačke moderne nacije ne može dovesti u svezu s oslobađanjem od stranih okupatora. Početak ujedinjenja Njemačke može se prepoznati u stvaranju carinske unije na prostoru većega dijela njemačkih zemalja, tzv. *Zollverein*. Pruska preuzima vodstvo u germanskom svijetu kao predvodnik ujedinjenja nakon potpisivanja ekonomskoga ugovora iz 1834. godine. Tako su ekonomski motivi i želja za razvojem trgovine utjecali na proces integracije njemačkoga društva. Jezik je u tome imao važnu ulogu i kao faktor za ujedinjenje Njemačke.

NACIONALIZAM I NACIJA

Narod se može definirati kao grupa ljudi s komplementarnim navikama komunikacije. Naciju definiramo kao narod koji je preuzeo nadzor nad institucijama državne prisile, što u konačnici može dovesti do stvaranja u cijelosti razvijene nacionalne države. Nacionalizam je ideja i politički pokret u modernoj epohi koji naglašava jedinstvo nacije, njezinih interesa, prava te političkih ciljeva. To je u stvari razumijevanje zajedničke prošlosti te odnosa s drugim nacijama i državama, njezinoga kolektivnoga identiteta, preferiranje natjecateljskih interesa te nacije, odnosno interesa njezinih pripadnika nad interesima pripadnika drugih nacija. Za razliku od domoljublja ili patriotizma, kojim se izražava privrženost zavičajnoj sredini, nacionalizam svoju privrženost vezuje isključivo za pripadnike određene etničke ili nacionalne skupine koji čine jedan *rod* (rodoljublje) i "veliku obitelj". Nacionalizam u Engleskoj, Francuskoj i Španjolskoj proizašao je iz političke preobrazbe dinastičkih država u demokratske. U drugim područjima Europe i svijeta nacionalizam se razvijao kao pokret s ciljem stvaranja autonomnih jedinica ili novih država na tlu multietničkih država ili carstava. Nacionalizam teži podudarnosti između državnih granica i pripadnosti etničkoj ili nacionalnoj zajednici. Pri tome se podrazumijeva masovno širenje visoke kulture do donjih društvenih slojeva, dakle pismenosti, školskog obrazovanja i jedinstvenog idioma, kako bi se uspostavio jedinstveni standard komuniciranja u društvu koje je do tada bilo podijeljeno na lokalne zajednice i kulture. Prve nacionalne zajednice konstituirale su se u Europi tijekom buržoaskih revolucija. U buržoaskoj borbi protiv feudalne klase pozivali su se na "treći stalež" u kojem su vidjeli mogućnosti za ujedinjenje radnika, obrtnika i seljaka. Nova buržoazija je nastupala u "ime naroda" te je tražila njegov politički suverenitet u pogledu političkoga odlučivanja. Do tada politička moć bila je isključivo u rukama pripadnika aristokratskoga staleža, plemstva i svećenstva. Zahtjev za jednim književnim jezikom, kojeg je buržoazija istakla suprotno internacionalnom jeziku aristokracije, bio je snažno sredstvo tzv. nacionalnoga buđenja – konstituiranja nacionalne svijesti te nacionalne homogenizacije. U drugoj polovici 18. stoljeća nacionalizam postaje ideja koja nadilazi regionalne i provincijalne granice. Nacije nisu bile proizvod povijesti, nego ljudske volje, što se očitovalo stvaranjem novoga identiteta koji su pojedinci najprije morali prihvatiti, da bi se on ostvario. U Njemačkoj i Italiji 19. stoljeća on je podrazumijevao ujedinjenje te proširenje nacionalnoga identiteta. U Turskoj i Austro-Ugarskoj nacionalizam je podrazumijevao raspad multinacionalnih država. Pojedini narodi unutar Austro-Ugarske težili su nezavisnosti, kao npr. Mađari. S druge strane, Talijani, Slovenci i Hrvati povezivali su se nove društvene integracije. Nacionalizam koji se tada pojavljuje nazvan je "liberalni nacionalizam". Nasuprot njemu bio je ksenofobični nacionalizam. Liberalni nacionalizam temeljio se na slobodnoj ljudskoj volji te na racionalnom izboru svakog pojedinca. Taj nacionalizam mogao se promatrati kroz prizmu svih društvenih pojava kao pripadnost vlastitoj naciji, što ga je u stvari učinilo jednom vrstom etnocentrizma.

Pripadnost naciji bila je okosnica svega, a interes nacije bio je prema nacionalističkoj interpretaciji totalitaran i zahvaćao je sve aspekte društvenoga života.

Nacionalizam može dovesti i do gubitka vlastita identiteta, jer grupa kao nacionalno ishodište daje podršku i vrši pritisak na pojedinca da svu svoju vlastitu vrijednost utemelji na nacionalnoj identifikaciji. Iako to onemogućuje individualizam, istovremeno može kompenzirati pojedinačne slabosti putem identifikacije pojedinca s "grupnim kvalitetama".

Svaki nacionalizam koji se nije identificirao s državom postao je politički, jer je država shvaćena kao stroj kojim treba "izmanipulirati" u pravcu unapređenja nacionalnosti do stupnja nacije. Na taj način njezin postojeći status očuvao bi se od povijesne erozije i društvene asimilacije. Gellner nacionalizam shvaća kao političko načelo koje zastupa tvrdnju da politička i nacionalna jedinica trebaju postati jedno. Na homogenost se gleda kao na osobinu koju nacionalizam treba da bi funkcionirao i napredovao. Iako nacionalistički ideolozi nastoje dokazati da su njihove nacije stare koliko i sama povijest, činjenica je da su nacije moderna pojava. Samo neke nacije nastale su prije 19. stoljeća. To su tzv. *klasične nacije*, odnosno suverene države u kojima su djelomično formirane nacije, ali ne na način svojstven modernim građanskim nacijama. Iz tog razloga njihovo izdvajanje nastavilo se i kasnije, a tipičan primjer takve nacije su današnja Engleska i Francuska. Nacije za koje su karakteristični pokreti ujedinjenja tijekom druge polovice 19. stoljeća su Njemačka i Italija.

Dvije godine uzimaju se za kraj razdoblja u kojem je formirana većina europskih nacija. To su 1918. godina kojom se označava završetak Prvoga svjetskoga rata te odlazak triju carstava sa svjetske scene (Rusko, Osmansko i Austro-Ugarsko). Njemačka težnja za ujedinjenjem bila je protkana nacionalizmom, a potpomognuta ekonomskim razvojem omogućila je stvaranje jedinstvene njemačke nacije i države. Nacionalizam je taj koji stvara nacije, a ne obratno.

Jednađžba nacija = država, te posebno suverenost naroda, bez sumnje naciju dovodi u svezu s određenim teritorijem, budući je struktura i definicija države tog doba u biti teritorijalna.

Međutim, samoopredjeljenje nacija vrijedilo je samo za one nacije koje su se smatrale sposobnima za kulturni i ekonomski opstanak.

U praksi su postojala tri kriterija koja su narodu omogućavala čvrstu kvalifikaciju nacije:

- a) Prvi kriterij bila je povijesna povezanost s nekom tada postojećom državom ili državom koja ima relativno dugu prošlost.
- b) Drugi kriterij bilo je postojanje kulturne elite s dugom tradicijom koja posjeduje pismeni nacionalni književni i administrativni jezik. (Talijani i Nijemci su svoje tvrdnje bazirali na tom kriteriju)
- c) Treći kriterij bila je osvajačka sposobnost naroda. Stanovništvo će najlakše osvijestiti svoju kolektivnu egzistenciju kao imperijalni narod.

Značajna osobina za stvaranje nacije bila je religija. Ona je drevna i prokušana metoda za uspostavljanje zajedništva putem zajedničkih običaja, odnosno neke vrste bratstva među ljudima koji inače nemaju mnogo tog zajedničkog. Veza između religije i nacionalne svijesti može biti bliska, kao što je to slučaj s Irskom i Poljskom. Ernst Gellner smatra da nacionalizam nije buđenje samosvijesti nacije, nego nacionalizam stvara naciju tamo gdje ona ne postoji. Benedikt Anderson smatra da je nacija zamišljena zajednica. Prednost za formiranje nacije prema Adamu Smithu su trajna domovina (trenutna ili povijesna), visok stupanj autonomije, neprijateljsko okruženje, zajednička sijećanja o bitkama, sveta mjesta, jezik, pismo i posebni običaji, te povijesni zapisi i sijećanja.

TIPOVI NACIONALIZMA

Gradanski nacionalizam – država izvodi politički legitimitet od aktivne participacije građanstva (tzv. volja naroda, J. J. Rousseau).

Etnički nacionalizam – država izvodi politički legitimitet iz povijesnih, kulturnih ili tradicionalnih skupina, etniciteta (Herder).

Romantični nacionalizam (ili organski) – oblik etničkoga nacionalizma; država izvodi legitimitet kao prirodni (organski) produžetak zajedničke rase.

Kulturni nacionalizam – kultura kao glavni element konstitucije nacije.

Religijski nacionalizam – država izvodi legitimitet iz zajedničke religije.

Državni nacionalizam – oblik građanskoga nacionalizma; nacionalni osjećaji imaju prioritet nad univerzalnim pravima i slobodama; u konfliktu je s principima demokratskoga društva.

ZAKLJUČAK

Razvoj tiskarstva, napredak ekonomije, povećavanje broja pismenih ljudi itd., omogućilo je širokim masama iz različitih slojeva društva da uvide međusobne sličnosti i razlike.

Identifikacija nacije s jezikom pružila je sigurno utočište razvoju nacionalizma te teritorijalno širenje nacije i prostora u kojem ona obitava. Nacionalizam je nastao prije svega zbog ugnjetavanja manje-više različitih etničkih skupina od strane imperijalne vlasti. Unutar manjih skupina obrazovanih ljudi svjesnih svoje različitosti u odnosu spram vladajuće elite, došlo je do pokušaja da se oni izbore za vlastitu jezičnu, kulturnu i religijsku slobodu, pri čemu su mogli naglasiti svoje različitosti. Tako primjerice nastaju organizacije koje zahtijevaju oslobađanje pripadnika svog etničkog korpusa od vladajuće imperije. U Burmi primjerice nastaje Udruženje mladih budista (YMBA). Na Nizozemskim posjedima u jugoistočnoj Aziji susrećemo Ligu mladih muslimana. Nosioci revolucionarnih ideja uglavnom su bili mladi obrazovani ljudi, učitelji, profesori te radnici. Bitno je napomenuti da je u Europi veliku ulogu pri formiranju nacija odigralo potlačeno plemstvo, koje je zajedno s radnicima i seljacima dizalo glas protiv imperijalnih vladara i njihovih planova. Njihovi ciljevi često nisu bili identični, što ključ razumijevanja nacionalizma čini istovremeno slabošću i snagom nacionalizma. On se definirao kao nastojanje da se približe kultura i politički poredak te da se promatraju kao istovjetne pojave – kulturu jednoga naroda staviti pod jedan novi i ujedno njezin vlastiti “svod”. Kultura je tu kao varavi koncept ostavljena nedefiniranom. Za ovu priliku jezike smo uzeli kao uvjetno mjerilo kulture. Nacionalizam se može pozivati i na druge čimbenike, a ne samo na jezik. Npr. škotski nacionalizam koji se nije pozivao na jezik, jer bi tada dio Škota bio osuđen govoriti irskim jezikom, a drugi dio engleskim jezikom, nego se on umjesto toga pozvao na zajedničko povijesno iskustvo Škota.

LITERATURA:

- Gellner Ernst, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998.
 Anderson Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
 Hobsbawm J. Eric, *Nacije i nacionalizam*, Novi liber, Zagreb, 1993.4.
 Stančić Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
 Dr. sc. Anđelko Milardović, *Nacionalizam, Hrvatski studiji, Suvremene političke ideje i ideologije*, 9. siječnja 2007./ www.cpi.hr/download/links/hr/9265.ppt*
 prof. dr. sc. Vjekoslav Afrić, *Metode istraživanja II* / http://infoz.ffzg.hr/afric/MetodeII/Arhiva01_02/Nikola_Petrovic.htm*

* Centar za politološka istraživanja Zagreb, www.cpi.hr